

9. Черненко Е.В., Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. / Е.В. Черненко, Кирпичников А.Н. – Л., 1976. – 104 с. // Український історичний журнал. – 1978. – № 1.
10. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси IX–XV вв.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1975.
11. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древне-русского языков / Ф. Буслаев. – М., 1861.
12. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.
13. Мещерский Н.А. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н.А. Мещерский. – М.; Л., 1958.
14. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
15. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
16. Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996.
17. Сухарев Ю.В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв. / Ю.В. Сухарев. – СПб., 1992.
18. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1964. – Ч. 2.
19. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
20. Там само.
21. Там само.
22. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
23. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
24. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
25. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
26. Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Л., 1928. – Т. 1. – Вып. 3.
27. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
28. Там само.
29. Там само.
30. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
31. Там само.
32. Там само.
33. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура с доисторических времен / В.В. Хвойка. – К., 1913.
34. Раппопорт П.А. Оборонительные сооружения на городище в с. Старые Безрадицы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1951. – Вып. 41.
35. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
36. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
37. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
38. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
39. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
40. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. – М.; Л., 1950.
41. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
42. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
43. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
44. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
45. Там само.

46. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
47. Там само.
48. Там само.
49. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. – Т. 10.
50. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.
51. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1.
52. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
53. Русская военная сила / Под ред. А.Н. Попова. – М., 1897.
54. Савельев А. Материалы к истории инженерного искусства в России / А. Савельев. – СПб., 1853.

Бережинский В.Г. Методы и способы захвата городов и крепостей в Древней Руси

В статье рассматриваются методы, способы, тактические приемы захвата городов и крепостей в Древней Руси.

Ключевые слова: осада, штурм, блокада, осадный бой.

Berezhynskiy V.H. Methods and ways of capture of cities and fortresses are in Ancient Rus

In the article methods, ways and tactical techniques of capturing cities and fortresses of the Ancient Rus are considered

Key words: siege, assault, blockade, siege fight.

01.04.2011 р.

УДК 94.(477) «12»

М.Г. Івануц

ВОГОНЬ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ ІЗ УКРІПЛЕННЯМИ ПРОТИВНИКА У ДАВНІЙ РУСІ

У статті розглянуто питання використання вогню як засобу здобування укріплених пунктів у Давній Русі, показано різноманітні способи і засоби підпалу.

Ключові слова: облога, штурм, облоговий бой, підпалювання, запалювальна зброя

Одним із способів боротьби із укріпленнями, побудованими з дерева, був їх підпал, відомий і поширений на Русі з найдавніших часів. Вогонь для таких споруд був руйнівним фактором [1, 47-48].

Вивченням способів захоплення міст і фортець, а відтак і застосуванням вогню як засобу руйнування укріплень противника, займалося багато дослідників. Серед них можна назвати Л. Фрімана, П.О. Раппопорта, А.М. Кирпичникова, М.Ф. Котляра, В.В. Яковлева і багато інших [2]. Досить багато істориків схильні вважати, що «... підпал оборонних споруд під час облоги аж до XIII ст. застосовувався не часто і переважно безуспішно» [3, 49], а більшість укріплень якщо і спалювалися, то вже після їх захоплення. Метою цієї

статті стало якщо і не довести, то показати, що вогонь при узятті укріплених пунктів давньоруським військом все ж таки застосовувався, причому на різних етапах бою – від захоплення окільного міста, посаду, і до повного знищення укріплень або самого міста (фортеці) після його захоплення – часто як покарання за опір.

Вогонь як засіб поразки людей, кораблів, укріплень застосовувався справдана. У різних видах його називають запальною зброєю¹. Звичайно, в Стародавній Русі такого терміну не існувало, вогонь ще не виділявся в особливий бойовий засіб. Але запальовальні речовини, такі, наприклад, як грецький вогонь², засоби і способи їх бойового застосування були добре відомі, зокрема при штурмі і обороні фортець [7, 197]. М.Ф. Котляр пише: «На Русі були знайомі як з грецьким вогнем, так і з запальновальними сумішами, в т.ч. на основі нафти» [8, 242-243].

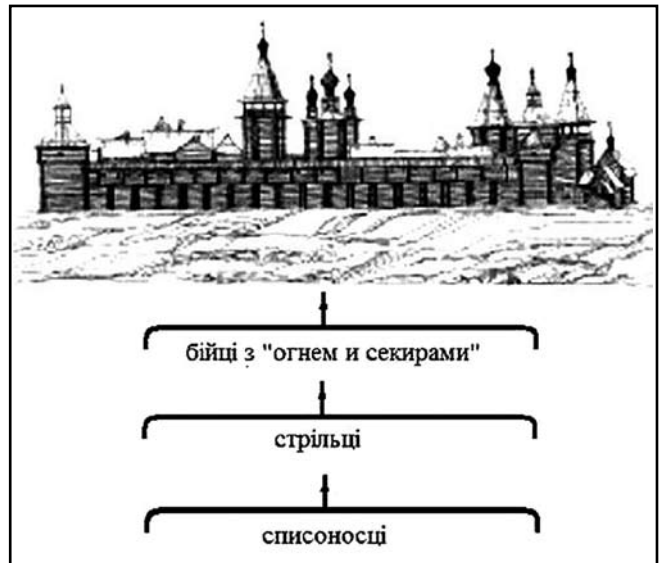
Під час нескінченних воєн і набігів горіли міста і села, гинули тисячі людей. Давньоруські князі і воеводи без щонайменшого докору совісті палили і грабували російські землі, часто навіть свої власні або ті, що недавно їм належали.

Завдання спалити укріплення під час його облоги ставилися далеко не завжди. У повністю згорілому місті пожитися було вже нічим. Навряд чи військо противника здійснювало тривалі і небезпечні переходи з метою спостереження величезної пожежі. Звичайно ж, укріплені пункти на Русі спалювалися дотла, але далеко не завжди – на це були особливі причини. Найчастіше вже **після узяття** міста спалювали міські стіни, таким чином знищуючи його оборонну систему. Але бувало, що підпалювали і все місто. Так, наприклад, в 1177 р. рязанський князь Гліб Ростиславич «пожег город Москву», що стояла тоді біля кордонів його володінь [9, 68]. Данило Галицький, воюючи з болоховцями, «их грады предал огню...» [10, 52]. У 1220 р. під час штурму болгарського міста Ошеля воїни Святослава Всеволодовича «... зазгли град, и взяли его на щит» [11, 164]. У 1256 р. Холм сильно постраждав від пожежі, – настільки, що Галицько-Волинський літопис пише про його відновлення як про нове будівництво міста [12, 318]. У 1280 р. краківський князь Лешен Чорний «... пошел на Лева и взял у него город Переворск, и перебил там всех от малых до старых, и город зажег, и пошел назад к себе» [13, 847; 14, 51, 181]. Спочатку – узяв, потім пограбував, знищив мешканців і тільки потім підпалив.

Місто або фортеця підпалювалися з одного, декількох або відразу з усіх боків. Це залежало

1. Запальновальна зброя – бойові засоби для поразки живої сили і військової техніки противника, а також створення пожеж, дія яких заснована на використанні запальних речовин – спеціальних складів (сумішей), здатних при горінні виділяти велику кількість тепла і розвивати високу температуру [4, 261; 5, 366].

2. Грецький вогонь – запальновальний склад, що застосовувався в VII–XV ст. у боротьбі за фортеці і в морських боях. Включав селітру, сірку, нафту, смолу й інші речовини, не гасився водою [6].

Бойове шиккування штурмової колони князя Святослава під час облоги болгарського міста Ошеля в 1220 р.

Взяття Іскоростеня Ольгою.
Мініатюра з Радзівілівського літопису

від плану сторони, що нападала, – штурмувати укріплення в одному або декількох місцях, а можливо, відвернути вогнем увагу обложених від ділянки дійсної атаки. У 1146 р. нападники підпалили Галич **в трьох місцях**, його захисники зуміли відбити штурм [15, 157]. При штурмі головного міста камських болгар Ошеля в 1220 р. за словами літописця: «... а наперед шли пешцы с огнем и с топоры, а за ними стрельцы, копейщики... оплот пожгоша... Потом к граду приступиша, **звідсіля** зажгоша его, и бысть буря и дым велик на сих потяну...» [16, 42].

Підпал в облоговому бою **міг мати на меті** брешірування стін (найчастіше), боротьбу з метальною артилерією (підпал башти, де вона розташовувалася), створення паніки (підпал значних будівель усередині укріпленого пункту), боротьбу за ворота (їх підпал), позбавлення обложених можливості швидкого виходу з міста, фортеці (спалювання мосту, якщо він був і його не розібрали або ж не спалили самі обложені), завдання втрати противникові, спалюючи його посади й інші споруди поза укріпленнями, підпал укріплень під час підкопу тощо.

Іноді підпалити при облозі прагнули все, що

могло горіти – стіни, башти, ворота, дахи будинків тощо. Проте частіше підпальювалися **стіни** при неможливості їх руйнування. Потрібен був прохід через огорожу – підпал стіни і був одним із способів бреширування (руйнування) стін. В.Н. Татищев про підпал стін при облозі Звенигорода писав: «Всеволод же ... учинил приуготовление к добыванию его (Звенигорода), чтоб, приступя, рвы завалить и стены зажечь или пороками разбить...», тобто мета підпалу – прохід в стінах. «Они же биша пороки чрез весь день до вечера и на трех местах град зажигали, а воевода Захарнич огонь угошал и пороки отбивал...» [17, 161].

Більш, ніж інші фортифікаційні споруди, від запальної зброї нападаючих, як і від їх метальної артилерії, страждали **заборони** стін. Їх ремонтували першими після оборонних боїв [18, 165].

Підпалити огорожу не завжди вдавалося, а то й було взагалі неможливо внаслідок мокрої деревини. Крім того, як писав Л. Фріман, «наружная сторона венчатой ограды не достигала дна рва, но подобно внутренней, доходила до местного горизонта или до вершины вала, где располагалась венчатая ограда, чтобы тем затруднить атакующему возможность зажечь ее; с этою же целью наружную сторону обмазывали на значительную высоту глиною, или обкладывали ее рядами дерна» [19, 12].

Та й захисники не дрімали – спеціально призначені команди вживали всіх можливих заходів для запобігання підпалу або його своєчасного гасіння, що їм часто вдавалося.

Відомо, що стіни фортець могли бути не тільки дерев'яними, а й кам'яними. П.О. Раппорт писав: «В условиях тактики X-XIII вв. каменные стены имели перед деревянными лишь одно преимущество – огнестойкость. Однако и деревянные стены во время осады зажечь почти никогда не удавалось» [20, 154].

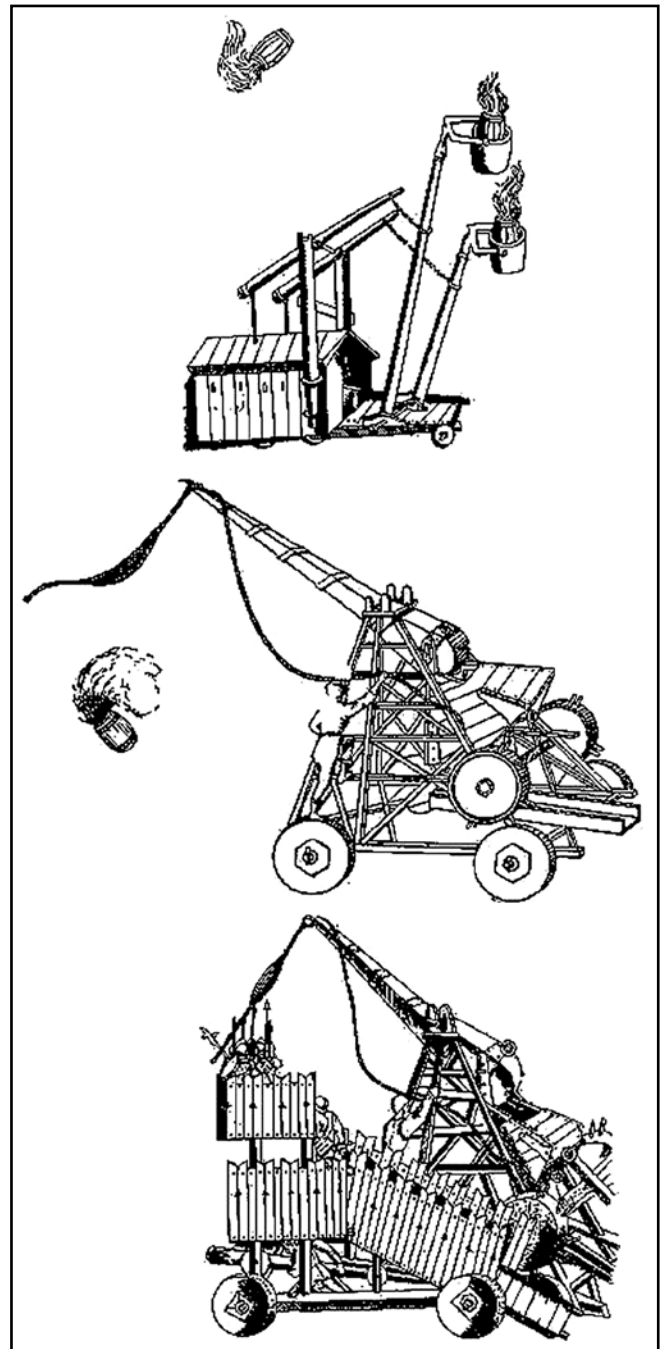
Дуже часто на початку облоги спалювався **острог** – окремо розташоване поза містом або фортецею укріплення. У 1146 р. Всеволод Ольгович спалив острог поблизу Звенигорода. Острогом у літописах називають також власне огорожу

Князь Володимир Мономах штурмує Чернігів.

«... Черниговцем же не отворяшимся, приступите ко граду; Володимир же приступил ко вратам восточным... и отвориши окольний и пожогиа и...».

Мініатюра літопису за Іпатським списком

Машини для метання «грецького вогню» й інших запальювальних засобів

усередині міста. У 1152 р. Святослав Ольгович, не узявши невеликого, але добре укріпленого міста Вир, де тримав оборону Іван Берладник, «сжег острог вокруг города» [21, 84]. У 1160 р. «Изяслав пришел к Белгороду, и стоял возле детинца 4 недели, а острог перед ним сжег Ростислав», який закритися в Білгородському дитинці.

Спалювання острогу біля укріпленого граду (дитинця) було звичайним для середньовічної тактики облоги міст і фортець. Як згадувалося, в 1146 р. Всеволод Ольгович Київський, намагаючись присмирити Владимирка Галицького, пішов на нього з великим військом. Нападники наблизилися

до Галича і «пожгли возле него острог». Отже, завдавали утрати противникові, розчищали місце для скупчення війська безпосередньо біля стін міста або дитинця. А пізніше, в XIII ст., острог іноді спалювали, щоб мати можливість підтягти до укріплення облогову техніку [22, 163].

Як правило, під час облоги спалювали **посад**, передмістя. У 1139 р. Всеволод Ольгович захопив Вишгород і швидко рушив на Київ, а увійшовши до міста, підпалив один з його посадів – Копирів кінець [23, 40]. Передмістя Переяславля спалили в 1151 р. Ізяслав зі Святополком і В'ячеславом [24, 63]. У 1164 р. шведи, не зумівши узяти облогою Ладогу, спалили міський посад і ретирувалися після битви на р. Воронай [25, 38].

Під час облежання, якщо захисники не робили вилазок і не намагалися зняти блокаду, нападники докладали всіх зусиль для того, щоб завдати їм максимальної утрати, спалюючи **околиці**, будинки і приміські райони. Так, наприклад, села навколо Чернігова в 1160 р. спалив Ізяслав Давидович [26, 19]. У 1170 р. Мстислав Ізяславич облягав Вишгород, в якому тримав оборону Давид Ростиславич. «... Давид же своим (людям) велел острог сжечь...» [27, 259]. Палили, зрозуміло, не тільки свої, російські міста, остроги і села, а і противника. У 1253 р. Данило Романович в союзі з польським княжичем Владиславом обложив дуже укріплене чеське місто Опаву. Перш ніж спробувати раптово оволодіти містом, союзники «... сожгли все вокруг, храмы и ограды, и гумно» [28, 268].

Руси не тільки самі застосовували вогонь під час облоги укріплених пунктів, але й вимушені були захищатися від нього в обороні. Татаро-монгольські загони «поджигали **поля и нивы**» [29, 197], «много святых церквей ... предали огню, монастыри и села пожгли» [30, 34], було спалено «бесчетное число градов, их же нельзя и посчитать» [31, 248].

16 грудня 1237 р. татаро-монголи штурмом узяли Рязань, прийшовши до міста «овин с огнем» [32, 12]. Під залишками спалених будинків і церков знайдено останки мешканців Рязані [33, 29]. М.Ф. Котляр стверджує, що татаро-монголи використовували при штурмі Рязані вогнемети [34, 242]. Найімовірніше, це були горщики із запалювальною сумішшю для металльної артилерії.

Взимку 1237-1238 рр. татаро-монголи, узявши Москву, «... город и церкви святыя предали огню, и все монастыри, и села пожгли...» [35, 196]. На початок лютого 1238 р. полчища хана Батия спопелили Рязань, Пронськ, Коломну, Москву й інші міста Рязанської і Владимир-Суздальської землі. Узявши і розграбувавши великокнязівський Владимир-на-Клязьмі, 7 лютого 1238 р. монголи підпалили його; згоріла його дерев'яна фортечна огорожа [36, 58]. У 1239 р. вони захопили Чернігів і «... зажгли его огнем» [37, 245, 273]. Батий повністю

*Напад половців на Київ. 1096 р.
Мініатюра з Радзівілівського літопису*

*Половці захоплюють Торческ. 1093 р.
Мініатюра з Радзівілівського літопису*

зруйнував і спалив Колодяжин [38, 274-276], Ізяславль [39, 276-277], у 1240 р. – Переяславль і Ярославль. Після татаро-монгольського нашествия Русь лежала в згарищах і руїнах.

Для підпалу укріплення противника застосовувалися різні **засоби**. Зазвичай, саме місто і споруди усередині нього підпалювалися за допомогою металльної артилерії і запалювальних стріл. Те, до чого можна було підійти, підпалювалося факелами або безпосередньо вогнем.

Одним із завдань **металльної артилерії** в облоговому бою і був виклик пожеж в обложеному місті [40, 91]. Немає прямих вказівок на те, що на Русі металльні знаряддя використовувалися для підпалу стін укріпленого пункту і споруд з дерева усередині нього. Але те, що в Давній Русі були добре знайомі з цим способом підпалу, беззаперечно. На це указують ті самі літописи при описі металльної артилерії половців та монголів і способів її бойового застосування. Так, в 1184 р. половецький хан Кончак прийшов на Русь «пленити хотя грады Рускые». У його війську знаходився «босурменин» (тобто магометанин, ймовірно, з Хорезму) із спеціальною машиною, що стріляла «живым огнем», і були «луци тузи самострелнии, одва 50 мужь можашеть напращи» [41, 1184 г.; 42, 6]. Вживання цих облогових засобів не дало реальних результатів, і сам «босурменин» зі своїм живим вогнем був захоплений русами в полон [43,

Прийм Ольгою древлянських послів.
Мініатюра з Радзівіллівського літопису

24-29; 44, 26; 45, 438].

У Новгородському І літописі старшого і молодшого ізводів про хрестоносців – учасників IV хрестового походу мовиться: «... Задумали бросать огнем через стены, наполненные смолой, и, лучиной их зажегши, кидали на хоромы, так само, как и раньше, сожгли град» [46, 262].

Відомо також, що при підкоренні середньоазійських міст разом із метанням каменів монголи застосовували метання посудин із запальною сумішшю. Чи застосовували вони цей прийом і при нашесті на Русь – невідомо. В усякому разі в давньоруських літописах ніяких відомостей про застосування вогняних снарядів немає [47, 71; 48, 69].

Іншим поширеним засобом для підпалу укріплень були **запалювальні стріли** для лука. Відомо, що особливо широко їх використовували кочівники [49, 92; 50, 27]. Деякі стріли з їх поховань мають прорізи в широкій частині. У них вставлялося клоччя, що підпалювалося перед пострілом. Успішно застосовували такі стріли печеніги [51, 47, 231; 52, 21, 43, 281].

За допомогою в'язанок хмизу – **«примета»**³ – поблизу стін обложеного міста або фортеці намагалися розпалити вогонь. Такі вогнища і воїни, які одночасно рубали стіни, зображено на багатьох 3. «Хрестоматия по русской военной истории» в словнику військово-історичних термінів пояснює: «Примет – зажига- тельные стрелы; способ уничтожения крепостных стен путем обкладывания их бревнами и хворостом, которые затем поджигались» [53, 629].

літописних мініатюрах [54, 67; 55, рис. 57]. Чудовим матеріалом для примета були дерев'яні споруди посадів, розташованих з польового боку, з боку «нападу». При сприятливому вітрі, що тягнув у бік фортеці, вогонь швидко розгорався і перекидався на сухе дерево укріплень. В.В. Яковлев писав: «При приступе на деревянную ограду прибегали к рубке или к зажжению стен; для последней цели, по-видимому, у подошвы стены складывались связки из сухих сучьев, которые и зажигались; средство это потом было в большом употреблении и известно под именем приметов» [56, 43].

У 1253 р. під час штурму міста Глубчиці (Глубочичей) Данилом з Болеславом в Сілезії «... все воины хотели взять город приметом⁴», але це відразу не вдалося [58, 207].

У тому ж 1253 р. лівонські лицарі, не зумівши узяти раптовим нальотом Псков, спалили міський посад («пожгоша посадъ») [59, 25]. Іншим разом ливонці, не зумівши розбити стіни Пскова, вирішили підпалити місто. Було зібрано в два **«учани» (вогнища)** «древеса и жердь и солома», що залишилися в Завеличчі. Все це було рясно полито смолою. Коли сильний вітер з боку Завеличчя подув на місто, «учаны» було підпалено. Проте підпалити місто таким чином лівонцям не вдалося [60, 28].

Укріплення могли також підпалювати наступним чином. Підкочували брандери⁵, запалювали їх і скидали в рів. Спалахували палісади. Вогонь швидко розповсюджувався на дерев'яні частини укріплення [61].

Іноді підпал укріплення здійснювали спеціально споряджені для цього воїни з **факелами**, які в бойовому порядку тих, що штурмують, рухалися услід за сокирниками, як це було під час штурму болгарського міста Ошеля в 1220 р. Підпалити дерев'яні міські споруди або викликати пожежі усередині міста вдавалося за допомогою розвідників. Використовували для цих цілей птахів і тварин. Добре відома літописна розповідь про облогу столиці древлян Іскоростеня в 946 р. княгиною Ольгою. В даному випадку для підпалу міста використовували голубів і горобців [62, 167-168]. Спалювання Іскоростеня поклало край помсті Ольги за смерть свого чоловіка.

Найімовірніше, слов'яни перейняли такий спосіб підпалу обложених фортець у датчанів. Принаймні, саме з датчанами пов'язана найраніша згадка про це. Саксон Граматик розповідав, як такий спосіб застосовував легендарний датський герой Халдінг, син короля Грама. Згідно з легендами, він знищив якесь слов'янське місто Хандван (або Хольмгард, або Діна) у Геллеспонті за допомогою прив'язаної до лапок ластівки смоли, що горіла. У 1038 р. 4. М.Ф. Котляр, коментуючи це місце в Галицько-Волинському літописі, пише, розширюючи поняття «приметом»: «Штурмом, закидаючи місто снарядами металльної артилерії і стрілами, як відомо з літописної розповіді – запалювальними» [57, 207].

5. Брандери – дерев'яні споруди, просочені смолою і маслом.

норвезький конунг Харальд Суворий на чолі флоту відбув на Сицилію і оволодів чотирма крупними і, як вважалося, неприступними містами. Він застосував той самий спосіб, що і Халдінг. Для диверсій подібного роду намагалися використовувати й інших птахів, наприклад соколів [63, 189191].

Отже, на Русі добре знали і успішно застосовували вогонь як засіб для боротьби за укріплення противника. Для цього використовувалися різноманітні способи і засоби підпалу. При цьому часто спалювалися не тільки самі укріплення, але і повністю фортеці і навіть міста, побудовані в основному з дерева. Повністю випалювалися остроги і посади, передмістя й околиці. Не щадив вогонь і посіви мирних мешканців, прирікаючи їх на голод і злидні.

Пізніше цей досвід застосування вогню в облоговому бою знайшов втілення в бойових статутах. Так, наприклад, в указі (статті) 81 «Устава ратных и пушечных дел» 1607 р. йдеться у разі, що якщо «... туры привести столь близко, что рукою мочно к стене дрова бросати, а как то делается и изготова дрова со соломою и с хворостом збити стена городова и учрежати людей к приступу, да как стены собьются и падут и дрова запалются и сгорят, потом приступати елико вожможно» [64, 81; 65, 89].

Подальшими напрямками розробки тактики застосування вогню для здобування міст і фортець у Давній Русі можуть стати дослідження і порівняльний аналіз використання її під час облог європейськими військами і кочівниками, проведення аналогій на основі історичного і археологічного матеріалу, що дозволить роз'яснити багато незрозумілих питань застосування вогню давньоруським військом.

Посилання

- Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Искусство осады городов и крепостей в Древней Руси (IX–XIII вв.) / В.Г. Бережинский, М.Г. Ивануц. – К.: Украинский институт военной истории, 2008. – 137 с.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.; Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52; Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси XIII–XV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1975; Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.; Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
- Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Искусство осады городов и крепостей в Древней Руси (IX–XIII вв.) / В.Г. Бережинский, М.Г. Ивануц. – К.: Украинский институт военной истории, 2008. – 137 с.
- Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
- Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. глав. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1977. – Т. 3. – 672 с.
- Лалан Л. Исследование о греческом огне и о введении пороха в Европе / Л. Лалан. – СПб., 1847; Бережинский В.Г. Озброєння Київської Русі: «Грецький вогонь» / В.Г. Бережинський. – К.: Академія Збройних Сил України, 1996; Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі / В.Г. Бережинський. – К.: Інститут археології НАНУ, 2000. – С. 207-215.
- Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси XIII–XV вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – Л., 1975.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Там само.
- Там само.
- Раппопорт П.А. Холм // Советская археология, 1964. – Т. 20.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.
- Monamenta Polonine Historica. – Lwow, 1872. – Т. 2.
- Там же. – Т. 3.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.
- Татищев В.Н. История Российская / В.Н. Татищев. – М.; Л., 1967. – Т. 2.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Фриман Л. История крепости в России / Л. Фриман. – СПб.: Паровая скоропечатня А.В. Пожаровой, 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – 140 с.
- Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1956. – № 52.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Там само.
- Там само.
- Там само.
- Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Там само.
- Там само.
- Там само.
- Лаврентьевская летопись / Пер. М.Н. Тихомирова // Полное собрание русских летописей. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Воинские повести Древней Руси. – М.; Л., 1949.
- Монгайт А.Л. Старая Рязань / А.Л. Монгайт. – М., 1955.
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Лаврентьевская летопись / Пер. М.Н. Тихомирова // Полное собрание русских летописей. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т. 1.
- Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
- Котляр М.Ф. Нариси военного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
- Археология Украинської РСР. – К., 1975. – Т. 3.
- Там само.
- Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
- Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871.

42. Федоров В.Г. Военные вопросы «Слова о полку Игореве» / В.Г. Федоров. – М., 1951.
43. Мелиоранский П.Н. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» / П.Н. Мелиоранский. – СПб., 1902.
44. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение / Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. – М.; Л., 1950.
45. Слово о полку Игореве. – М.; Л., 1950.
46. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
47. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В. Бартольд. – СПб., 1900. – Ч. 2.
48. Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-Хане и Тамерлане / М.И. Иванин. – СПб., 1875.
49. Бережинский В.Г. Вооружение печенегов / В.Г. Бережинский. – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины, Украинский институт военной истории, 2003. – 346 с.
50. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники / Г.А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1966.
51. Бережинский В.Г., Бороздина А.К. Оружие и оснащение войска печенегов / В.Г. Бережинский, А.К. Бороздина. – К.: Украинский институт военной истории, 2009. – 301 с.
52. Iohannes de Thurocz. Clironica Hungarorum / Textug, eds. E. Galanta and I. Kristo. – Budapest, 1985. – Т. 1.
53. Хрестоматия по русской военной истории / Сост. Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.
54. Бережинский В.Г. Озброєння війська Київської Русі: Облога техника / Бережинський В.Г. – К.: Академія Збройних Сил України, 1998. – 125 с.
55. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – № 1. – Т. 8.
56. Яковлев В.В. История крепостей / В.В. Яковлев. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 400 с.
57. Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2010. – 280 с.
58. Там само.
59. Шишов А.В. Твердыни России: От Новгорода до Порт-Артура / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2005. – 416 с. – (Военный парад истории).
60. Там само.
61. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // Свод археологических источников. Е 1-36. – М.; Л., 1966.
62. Чекалов Д. Амазонки: истоки феминизма / Денис Чекалов. – М.: Эксмо, 2009. – 320 с. – с. 167–168.
63. Понамарев В.Т. Боевые животные: Секретное оружие всех времен и народов. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2006. – 304 с.
64. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки, состоящей в 663 указах или статьях, в государственное царей и великих князей Василия Ивановича Шуйского и Михаила Федоровича всея Руси самодержцев, в 1607 и 1621 годах выбран из иностранных военных книг Онисимом Михайловым, напечатан с рукописи, найденной в 1775 году в Мастерской и Оружейной палате в Москве. – Часть I, содержащая 210 указов или статей: Издана под смотрением асессора Рубана в Санкт-Петербурге, при Государственной военной коллегии, 1781 года.
65. Хрестоматия по русской военной истории / Сост. Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.

Ивануц М.Г. Огонь как средство борьбы с укреплениями противника в Древней Руси

В статье рассмотрен вопрос использования огня как средства добывания укрепленных пунктов в Древней Руси на разных этапах осадного боя, показаны разнообразные способы

и средства поджога.

Ключевые слова: осада, штурм, осадный бой, поджог, зажигательное оружие.

Ivanuts M.H. Fire as a mean of fight against fortresses of opponent is in the Ancient Rus

In the article the question of the use of fire as facilities of getting of the fortresses is considered in the Ancient Rus on the different stages of siege fight, various methods and facilities of arson are shown.

Key words: siege, assault, siege, fight, arson, used for setting fire weapon.

01.04.2011 p.

УДК 904.(477.7)

Ю.Ю. Шевченко

НАСЛЕДИЕ ХРИСТИАН-ПЕЩЕРНИКОВ: ФИЛАКТЕРИИ-ЗМЕЕВИКИ

Амулеты-змеєвики известны в христианском мире (Греция) не позднее, чем с X в., а найденные на территории Руси относятся не позже, чем к концу XI в., и исполнены в золоте (Белгородский, Смоленский, Черниговский). Персонажи из поздней античной мифологии, изображаемые на реверсе амулетов-змеєвиков (Горгона Медуза, Змеєдева Ехидна) не только являются пещерными жителями, но и борцами с Зевсовым пантеоном богов-олимпийцев. Именно Олимпийский пантеон рассматривался христианами теологами в качестве «бесовского». Сущности, противоборствующие эллинским богам-олимпийцам («демонам») в христианском понимании, воспринимались как борцы с демонами, как «подобные ангелам». Так в христианских апокрифах воспринимается Горгона Медуза, охраняющая вход в рай. Изображение на аверсе золотых змеєвиков с территории Руси тоже связано с пещерными памятниками, в частности, – изображение Богоматери, держащей Младенца на правой руке, восходящее к иконографии Богородицы Спилеотиссы (362 г.н.э.) из Успенского монастыря «Мега Спилеон» («Большая Пещера») на Пелопоннесе (Греция). Перевод и осмысление заклинательной формулы на некоторых змеєвиках, упоминающей «histera», позволила исследователям связать этот термин с «утробой». Речь не могла идти о «женской утробе» («матке»), как это воспринималось в XIX в. Кроме амулетов-змеєвиков, принадлежащих жєницинам (Марии Шварновне Суздальской), известны змеєвики, принадлежащие мужчинам-князьям (Владимиру Мономаху, его сыну Мстиславу). Анализ текста «Метода святой молитвы и внимания», отнесенного Церковным Преданием преп. Симеону Новому Богослову, позволяет отождествить силу, обозначенную на змеєвиках термином «histera», как известную христианами-пещерникам «точку утробы» (чуть «ниже пупка»), используемую монахами-пещерниками при творении «внутренней сердечной Иисусовой молитвы». Эта точка в старославянском языке называлась «живот» («жизнь»). Она известна и в многочисленных психотехниках Востока, что обусловлено общностью физиологии людей всех рас и народов. Синхронность появления текста преп. Симеона Нового Богослова и наиболее ранних амулетов-змеєвиков позволяет предположить, что они не являются артефактами какого-то «двоеверия», несущего пережитки «язычества», а отражают единый процесс в эзотерике христианского вероучения.

Ключевые слова: амулеты-змеєвики, пещерные памятники, Богородица Спилеотисса, трактат Симеона Нового Богослова, активная физиологическая зона «живот» - «жизнь».